

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Anna Pytasz-Kołodziejczyk

PODLASIE W ŚWIETLE WSPÓŁCZESNYCH BADAŃ NAD GEOGRAFIĄ HISTORYCZNĄ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (DO 1569 R.)

Słowa kluczowe:

Podlasie, geografia historyczna, krajobraz naturalny, historiografia, współczesne badania

Schlüsselwörter:

Podlasie, historical geography, natural landscape, historiography, contemporary research

Keywords:

Podlasie, historische Geographie, Naturlandschaft, Historiographie, zeitgenössische Forschung

INSTITUT GEOGRAFII I STUDIÓW REGIONALNYCH
IM WOCIECH KETRZYŃSKI
WARSZAWA

Geografia historyczna, traktowana jako odrębna nauka pomocnicza historii, daje możliwość odtworzenia przeszłości konkretnego regionu w zakresie działalności osadniczej i gospodarczej człowieka, a także zmian terytorialnych państw i ich podziałów administracyjnych. Nadmienmy, iż wykreślenie precyzyjnego zakresu badań w jej ramach nie wydaje się jednak możliwe. Pozostaje on bowiem w ścisłym związku z charakterem źródeł dotyczących obszaru poddawanego analizom. Z tego względu geografia historyczna opiera się także na metodologii i przedmiocie poszukiwań innych nauk (np. geografii), a przedmiot i zakres prowadzonych w jej ramach badań wciąż poddawany jest dyskusjom metodologicznym (o czym poniżej)¹.

Obszar określany „Podlasiem” od przełomu XV/ XVI wieku² został ukształtowany na tle polityczno-wojennych zmagania pomiędzy Polską (księstwem mazowieckim i Królestwem Polskim), państwem litewskim, Rusią i zakonem krzyżackim. Rywalizację tę wygrali w pierwszej połowie XV wieku władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej WKŁ)³. Od połowy XV stulecia kształtowały omawiany region

¹ G. Labuda, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, Przegląd Geograficzny, 1953, t. 25, z. 1, s. 38; J. Janczak, *Geografia historyczna – samodzielna dyscyplina czy tylko nauka pomocnicza?*, w: *Ojczyzna bliższa i dalsza*, red. J. Chrobaczyński i in., Kraków 1993, ss. 83–89.

² A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012, ss. 17–22.

³ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, Acta Baltico-Slavica, 1964, t. 1, s. 116, 121.

działalność polityczna i kolonizacyjna władców WKL, jak i długoletnie państwowe unie personalne litewsko-polskie. Wpływały one aż do czasów ostatnich Jagiellonów na wzmocnienie znaczenia pogranicza litewsko-polskiego w rejonie Podlasia, jako obszaru łączącego graniczące ze sobą państwa. Skomplikowana przeszłość historyczna Podlasia, charakterystyczna dla większości regionów pogranicznych, zdecydowała o jego zróżnicowaniu etnicznym, prawnym i gospodarczym⁴.

Podkreślić należy, iż kształtowanie się Podlasia pod względem osadniczym i gospodarczym, a szczególnie politycznym było związane w sposób nierozzerwalny z warunkami miejscowego środowiska geograficznego. Ich odtworzenie, szczególnie w zakresie rekonstrukcji krajobrazu naturalnego regionu, stanowi punkt wyjściowy do wszelkich rozważań z zakresu geografii historycznej obszaru (podobnie, jak w odniesieniu do innych obszarów poddawanych analizom historycznym) wiodących przez rekonstrukcję krajobrazu kulturalnego do odtworzenia jego krajobrazu historyczno-politycznego. Stanowi zatem etap wstępny wszelkich badań nad osadnictwem, gospodarką i historią polityczną regionu, a dość często bywa pomijane w prowadzonych przez historyków analizach.

Tak sformułowane postępowanie badawcze w ramach geografii historycznej, której integralnym elementem są badania nad krajobrazem historyczno-geograficznym, wiązać należy – jak się zwykle przyjmuje – z XIX wiecznymi koncepcjami szkoły niemieckiej, reprezentowanej w tym zakresie przez Friedricha Ratzla oraz francuskiej, kształtowanej pod wpływem Paula Vidal de la Blaché'a. Wprawdzie oddziaływanie pomiędzy człowiekiem i środowiskiem, w którym funkcjonował, a może jeszcze precyzyjniej – między grupami społecznymi a środowiskiem, zauważano już w starożytności, a pierwsze próby wyjaśniania wpływu czynników środowiskowych na społeczeństwo i jednostkę podejmowano w XVIII wieku, jednak dopiero uczeni XIX wieczni wypracowali podstawę metodologiczną do dyskusji w tym zakresie⁵.

Wspomniany F. Ratzel stworzył koncepcję skrajnie deterministyczną, wyrażając przekonanie, iż to środowisko geograficzne wywiera główny i zdecydowany wpływ na formy i organizację życia człowieka. Ten sposób widzenia związku człowiek (grupy społeczne) – środowisko nie zyskał wielu zwolenników. Powszechniejszy stał się pogląd de la Blaché'a i jego kontynuatorów: Luciena Febvre'a, Marca Blocha i innych. Uczeni ci odrzucili tę wybitnie skrajną koncepcję uczonego niemieckiego i stwierdzali, że społecznie zorganizowany człowiek wykorzystuje tylko pewne elementy środowiska geograficznego dla rozwoju form życia zbiorowego oraz działalności społeczno-kulturowo-gospodarczej⁶.

⁴ A. Kołodziejczyk, op. cit., passim.

⁵ S. Herbst, *Dzieje geografii historycznej od XIV do XVIII w.*, w: idem, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa 1978, ss. 470–474.

⁶ S. Arnold, *Geografia historyczna jej zadania i metody*, Przegląd Historyczny, 1929, t. 8, z. 1, ss. 3–4.

Efektom ożywionych studiów nad rolą środowiska geograficznego w kształtowaniu form życia ludzkiego podjętych, zwłaszcza początkowo, wśród badaczy niemieckich (ich dociekania niewątpliwie wynikały z dyskusji nad geografiją historyczną wzbudzoną przez wizję Ratzla) stało się coraz precyzyjniejsze formułowanie zadań i metod badawczych geografii historycznej. I chociaż wypracowane w środowisku niemieckim propozycje w tym zakresie zawężyły możliwości badawcze geografii historycznej, sprowadzając je do rekonstrukcji środowiska geograficznego, to przyniosły przyjęte i uznawane w nauce do dziś za słuszne spojrzenie na pojęcie krajobrazu jako przedmiotu badań w geografii historycznej J. Wimmera. To właśnie ten uczyony ten zaproponował, aby geografia historyczna zajmowała się badaniami w ramach krajobrazu poddanego oglądowi w jego trzech aspektach:

- a) naturalnym – czyli w zasadzie nie zmienionym poprzez działalność człowieka;
- b) kulturalnym – poddanym działalności człowieka, głównie gospodarczej i osadnictwu;
- c) historyczno-politycznym – ukazującym podziały administracyjne, polityczne, także kościelne, kształtujące się w wyniku splotu interesów różnorodnych grup społecznych.

Ten schemat postępowania badawczego jest obecnie dość powszechnie stosowany (z różnymi efektami, zależnymi od charakteru źródła historycznego) i uznawany w geografii historycznej⁷. Zauważyć jednak należy, że o ile program rekonstrukcji środowiska geograficznego Wimmera w przedstawionych wyżej segmentach był akceptowany, to ograniczenie przez niego jednocześnie spojrzenia na związki środowiska i człowieka przez pozbawienie ich elementów koncentrujących się na roli środowiska geograficznego w rozwoju życia człowieka (do czego według tego uczonego służyć miały badania antropogeograficzne), spotkało się z krytyką.

Czołowym jej reprezentantem był wspomniany już Lucien Febvre. Jego zdaniem akcent w badaniach geograficzno-historycznych należało położyć na stosunek grup społecznych do środowiska geograficznego, co również, dodajmy, w wyraźny sposób te badania ograniczało⁸.

Badania polskich historyków i geografów w ramach geografii historycznej podjęte zostały właściwie dopiero od początków XIX wieku. Niejednokrotnie były one już przedmiotem opracowań i syntez naukowych⁹. Zwrócić jednak należy uwa-

⁷ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002, ss. 204–220.

⁸ *Ibidem*, s. 202.

⁹ J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa 2003, ss. 10–14; *idem*, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa 2014, ss. 10–16; J. Szymański, *op. cit.*, ss. 200–204; H. Szulc, *Geografia historyczna osadnictwa wiejskiego w Polsce – kierunki i metody badań oraz perspektywy*, *Przegląd Geograficzny*, 2003, t. 75, z. 3, ss. 335–350; *idem*, *Osadnictwo wiejskie Polski w pracach geograficzno-historycznych w latach 1918–1993*, w: *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce, lata 1918–1993. Polskie Towarzystwo Geograficzne. Sekcja Geografii Osadnictwa i ludności*, t. 2, red. S. Liszewski, Łódź 1994, ss. 77–92; *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, red. M. Koter, J. Tkocz, Toruń–Łódź 1994, *passim*; B. Szady, *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, *Studia Geohistorica*, 2013, nr 1, ss. 19–37.

gę na doskonale ówczesne studia Joachima Lelewela, który koncentrował swoje zainteresowania na kartografii i dziejach horyzontu geograficznego¹⁰. Kontynuatorem tych badań, ale jednocześnie śmiałym twórcą nowszych ujęć i poszerzania praktyki badawczej w ramach geografii historycznej, stał się Franciszek Bujak. Jego studia z początku XX wieku dały teoretyczne i praktyczne podstawy do badań nad historią geografii i horyzontu geograficznego, kartografią historyczną i ogólnie geografiami historyczną¹¹.

Jako pierwszy, na gruncie polskim, dyskusję właśnie z poglądami Febvre'a podjął Stanisław Arnold, protestując przeciwko przyjętemu przez niego zakresowi badań w geografii historycznej. Podstawowym zarzutem wobec francuskiego uczonego było – według S. Arnolda – odejście od łącznego rozpatrywania związków człowieka i środowiska współcześnie i w ujęciu historycznym, jak pisał polski uczony: „Trzeba bowiem stwierdzić, że owych „stosunków”, występujących dzisiaj między społeczeństwami ludzkimi a środowiskiem geograficznym nie można żadną miarą oddzielać od tych, które były wczoraj: stosunek człowieka do środowiska geograficznego nie zawiązuje się z dnia na dzień; w tym co jest przeszłość”¹². W efekcie stanowisko to doprowadziło Arnolda do sformułowania pojęcia geografii historycznej, jako: „nauki, która przedstawiając dzieje krajobrazu kulturalnego i historyczno-politycznego, bada oddziaływanie danego środowiska geograficznego na rozwój faktów życia społecznego w przeszłości” i odróżnienia jej od antropogeografii rozumianej, jako: „nauka, która bada oddziaływanie środowiska geograficznego na rozwój faktów życia społecznego człowieka”¹³.

Poglądy swoje w tej kwestii rozwinął S. Arnold w wydanej w 1951 r. książce *Geografia historyczna*¹⁴. Pisał, że geografia historyczna jest przede wszystkim nauką historyczną, pomocniczą dla geografii i historii i dlatego powinna ona rekonstruować krajobraz naturalny, to jest zespół czynników fizjograficznych występujących na danym terytorium, ustalać wygląd krajobrazu kulturalnego, czyli przedstawiać wszystkie zmiany, jakie do krajobrazu naturalnego wniósł człowiek oraz przedstawić krajobraz historyczno-polityczny, wyrażający się w rekonstrukcji podziałów terytorialnych organizmów społecznych.

Efektom takiego rozumienia zadań geografii historycznej stało się wypracowanie przez Arnolda definicji tej nauki. Stwierdził, że: „geografia historyczna jest nauką, która przedstawiając dzieje krajobrazu kulturalnego i historyczno-politycznego bada rolę i znaczenie danego środowiska geograficznego w rozwoju sił

¹⁰ J. Lelewel, *Pisma pomniejsze geograficzno-historyczne*, Warszawa 1814, passim.

¹¹ F. Bujak, *Studia geograficzno-historyczne*, Warszawa 1925, passim.

¹² S. Arnold, op. cit., s. 6.

¹³ Ibidem, ss. 6–7.

¹⁴ S. Arnold, *Geografia historyczna*, Warszawa 1951.

wytwórczych i odpowiadających im stosunków produkcyjnych poszczególnych społeczeństw ludzkich”¹⁵.

Dywagacje i polemiki S. Arnolda poddał weryfikacji Gerard Labuda. Określił on protest Arnolda jako spór czysto akademicki, metodologiczny i wskazał, że istota badań obu nauk – antropogeografii i geografii historycznej zasadza się na tym samym: „tak antropogeografia, jak i geografia historyczna mają się zajmować badaniem oddziaływania środowiska geograficznego na człowieka”¹⁶.

Postulowane rozumienie zadań i pól badawczych geografii historycznej znajduje swoje rozwinięcie (choć nie we wszystkich aspektach równomiernie) we współczesnych pracach jej dotyczących. Historycy tacy, jak Józef Szymański czy Jan Tyszkiewicz zwracają uwagę na konieczność intensywniejszych badań w ramach geografii historycznej. Szczególnie postulują podejmowanie problemów badawczych związanych z rozumieniem pojęcia przestrzeni, rozwojem horyzontu geograficznego, przemianami sieci komunikacji, geografją historyczną regionów (w nomenklaturze J. Tyszkiewicza – regionistyką¹⁷), a także kłóskami elementarnymi¹⁸, które poszerzają możliwości rekonstrukcji środowiska geograficzno-historycznego dla wybranych momentów dziejowych.

Określenie definicji oraz zadań badawczych geografii historycznej jest zatem nadal zagadnieniem otwartym dla historyków. Stało się także przedmiotem dyskusji pomiędzy geografami i historykami, bowiem obydwie te nauki odmiennie kładą akcenty w ramach tej problematyki¹⁹.

Dość zawily charakter wzajemnych zależności historii i geografii w ramach geografii historycznej oddał, jak dotąd chyba najtrafniej, wspomniany już Gerard Labuda. Zaproponował on definicję geografii historycznej, która w udany sposób łączyła problematykę badawczą geografii i historii w odniesieniu do środowiska geograficznego i społecznego stwierdzając, iż: „Geografia historyczna bada środowisko geograficzne w rozwoju metodami historycznymi i geograficznymi oraz przedstawia na jego podłożu wszystkie przejawy ludzkiej działalności, nadające się do zobrazowania ilościowego i przestrzennego w ujęciu kartograficznym”²⁰.

Dyskusja nad definicją geografii historycznej dała asumpt do kilku innych podsumowań, na przykład sformułowania przez Henryka Rutkowskiego hasła

¹⁵ Ibidem, ss. 12–13.

¹⁶ G. Labuda, op. cit., s. 10.

¹⁷ J. Tyszkiewicz, *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*, Wrocław 1975, ss. 160–168; A. Wyrobisz, *O pojmowaniu regionów historycznych w nauce polskiej*, *Kwartalnik Historyczny*, 1986, nr 1, ss. 133–148.

¹⁸ J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna*, s. 12–14; J. Szymański, op. cit., ss. 176–177.

¹⁹ M. Kielczewska-Zaleska, *Rozwój badań geograficznych osadnictwa wiejskiego w Polsce*, *Czasopismo Geograficzne*, 1964, t. 35, z. 3–4, ss. 337–353; H. Szulc, *O nowych drogach badań w geografii historycznej*, *Czasopismo Geograficzne*, 1964, t. 35, z. 1, ss. 21–28.

²⁰ G. Labuda, op. cit., s. 39.

„Geografia historyczna”, zamieszczonego w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej*²¹. Określił on tam geografę historyczną jako naukę badającą środowisko geograficzne w przeszłości, jego przemiany i związki z historią społeczeństw oraz przemiany zjawisk przyrodniczych, jak również przestrzennych form zasiedlenia i zagospodarowania ziemi, składających się na środowisko geograficzne i wyrażających się w krajobrazie naturalnym. Bada ona wzajemne oddziaływania przyrody i społeczeństwa. H. Rutkowski włączył również do grupy źródeł, którymi posługują się badacze zajmujący się geografą historyczną, dawne plany i mapy, źródła archeologiczne i pisane. Określił także kierunki badań w geografii historycznej, jako: geograficzno-fizyczny (zainteresowany wpływem społeczeństwa na przyrodę), geograficzno-ekonomiczny i geograficzno-historyczny.

Dociekania naukowe historyków, oscylujące wokół zagadnień geografii historycznej, posiłkują również w nie mniejszym stopniu niż geografia – archeologia, etnologia, demografia historyczna, badania nad kondycją i strukturą społeczną ludności, historia rozwoju Kościoła, zagadnienia dotyczące rozwoju sieci drożnej (szlaków komunikacyjnych i transportowych), rozwoju własności ziemskiej czy historia prawa²². Pozwalają one stworzyć model środowiska geograficznego poddanego działalności ludzkiej w konkretnym czasie i oddać go wizualnie w postaci kartograficznej²³. Potrzebę takiej współpracy postulowano niejednokrotnie wśród historyków i geografów. Ostatnio bodaj najdobitniej podkreślił tę konieczność J. Tyszkiewicz stwierdzając, iż historyk nie powinien izolować się od innych nauk, a poszukiwać z nimi kontaktu i wykorzystywać ich dokonania²⁴. Spojrzenie na wzajemne związki środowiska geograficznego i człowieka zyskało też we współczesnym dyskursie naukowym ujęcie posthumanistyczne. Kładzie ono akcent na traktowanie środowiska jako podmiotu badań – punktu wyjściowego i ośrodka rekonstrukcji historycznej, w której człowiek jest jednym z jego elementów, a nie jedynie osią, wokół której przeprowadza się ową rekonstrukcję²⁵. Podkreśla się także konieczność ściślejszej współpracy w tym zakresie nauk przyrodniczych oraz historycznych (z wykorzystaniem nowoczesnych możliwości badawczych)²⁶.

Dorobek badań nad geografą historyczną Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym Podlasia, w jego granicach po 1566 roku (po wyłączeniu województwa brzesko-

²¹ *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1964, ss. 184–185.

²² J. Tyszkiewicz, *Badanie związków między społeczeństwem a środowiskiem geograficznym*, w: idem, *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe*, Warszawa 1981, ss. 7–33.

²³ W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, opr. B. Wyrozumska, Kraków 1999, ss. 199–205.

²⁴ J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna*, s. 9.

²⁵ Ostatnio omówiła te zagadnienia wraz z szerokim spojrzeniem na dotychczasowe badania tego rodzaju oraz z podaniem postulatów badawczych M. Praczyk, *Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury*, *Historyka. Studia Metodologiczne*, 2015, t. 45, ss. 39–54.

²⁶ A. Izdebski, *Konwergencja nauk przyrodniczych i historycznych: teoretyczny potencjał i praktyczne trudności*, *Historyka. Studia Metodologiczne*, 2014, t. 44, ss. 67–93.

-litewskiego) do 1569 roku, stanowiącego część państwa litewskiego, poddany został w ostatnich latach omówieniu przez poznańskiego historyka Grzegorza Błaszczyka²⁷.

Obraz wyłaniający się z tego podsumowania daje asumpt do sformułowania sądu o bardzo obszernym, aczkolwiek nierównomiernym zasobie opracowań z zakresu geografii historycznej regionu. Do spadkobierców prekursora badań nad Podlasiem Aleksandra Jabłonowskiego, któremu zawdzięczamy trzynomową monografię Podlasia z lat 1908–1910²⁸, zaliczyć należy Jerzego Wiśniewskiego²⁹ Stanisława Alexandrowicza³⁰. Interesujące, acz kontrowersyjne są również publikacje Jerzego Hawryluka, uzasadniające tezę o wybitnie ruskim charakterze etnicznym omawianego regionu (ziemia drohicka)³¹.

Dzieje Podlasia w XV–XVI wieku omawiano dotychczas w wielu aspektach, skupiając się w szczególności na rozwoju osadnictwa, sieci miejskiej, prawa miejskiego³². Istotne konstatacje w odniesieniu do regionu zawierają studia Jana Tyszkiewiczza, m.in. jego opracowania o środowisku naturalnym i antroporegionach dorzecza Narwi

²⁷ G. Błaszczyk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 2012, passim.

²⁸ Jabłonowski A., *Podlasie*, w: *Źródła dziejowe*, t. 17, cz. 1. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 1, Warszawa 1908; cz. 2, Warszawa 1909; cz. 3, Warszawa 1910.

²⁹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967; idem, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975; idem, *Jeszcze raz o domniemanych śladach osad jaćwieskich*, *Rocznik Białostocki*, 1962, t. 3, ss. 397–399; idem, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, *Acta Baltico-Slavica*, 1964, t. 1, ss. 115–135; idem, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny: geneza, rozwój oraz różnicowanie i przemiany etniczne*, *Acta Baltico-Slavica*, 1977, t. 11, ss. 7–79; idem, *Badania nad dziejami osadnictwa ziem dawnej Jaćwieży i jej pogranicza – wyniki i propozycje*, *Rocznik Białostocki*, 1981, t. 14, ss. 235–255; idem, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok 1985, ss. 7–27.

³⁰ S. Alexandrowicz, *Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240*, *Zeszyty Naukowe UAM, Historia*, 1958, z. 3, ss. 10–21; idem, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1966, nr 2, ss. 270–305; idem, *Ziemia Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Karola Perthéesa Polonia z końca XVIII wieku*, *Zeszyty Naukowe UAM, Historia*, 1971, z. 11, ss. 15–28; idem, *Mappa szczególna województwa podlaskiego [...] Karola de Perthéesa z 1795*, *Studia Podlaskie*, 1990, t. 1, ss. 91–97; idem, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, ss. 331–354; idem, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. Cartographia Magni Ducatus Lithuaniae XV–XVIII saeculorum*, Warszawa 2012.

³¹ J. Hawryluk, *Z dziejów Cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X–XVI w.*, *Bielsk Podlaski* 1993; idem, *Podlasie na przestrzeni wieków*, cz. 3: *W Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Nad Bugom i Narwoju*, nr 1, 1993, ss. 12–15; idem, *Rozwój miast podlaskich i ich skład etniczny od XV do pierwszej połowy XVII w.*, *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 1994–1995, t. 3/4, ss. 365–380; idem, *Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drohiczyn. Rusini, Ukraińcy na Podlaszu: fakty i kontrowersje*, Kraków 1999. Zob. też: A. C. Dobroński, *Obraz historyczny Podlasia. Pytania badawcze*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie Województwa Podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec 2013, ss. 9–23; W. Pietruchin, *Podlasie w politycznych i etnokułturowych procesach w Europie Wschodniej (I tysiąclecie n.e. – początek II tysiąclecia n.e.)*, w: *ibidem*, ss. 25–35; O. Łatyszonek, *Ziemia brzesko-drohicka w X–XII wieku w świetle ostatnich badań*, w: *ibidem*, ss. 37–49.

³² S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV–I poł. XVII w.)*, *Acta Baltico-Slavica*, 1964, t. 1, ss. 137–156; idem, *Studia z dziejów miasteczek*, ss. 95–117; W. Jarmolik, *Prawa miejskie Suraza za Jagiellonów*, *Białostoczczyzna*, 1989, nr 1, ss. 1–7; idem, *Prawa miejskie Goniądza w XVI w.*, *Białostoczczyzna*, 1991, nr 2, ss. 5–7; idem, *Lokacja miejska Sokołowa Podlaskiego w XV w.*, w: *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, ss. 51–62; D. Michaluk, *Miasteczko Narew w XVI wieku – powstanie i rozwój*, w: *Europa Orientalis. Polska i jej sąsiedzi wschodni od średniowiecza po współczesność: studia*

oraz Józefa Maroszka³³. Kwestię reformy włócznej, doniosłej dla zmian w krajobrazie osadniczym Podlasia poruszali w swych rozprawach Jerzy Ochmański, Władimir I. Piczeta³⁴, Matwiej Lubawskij, Mitrofan F. Downar-Zapolskij, Ludwik Kolankowski oraz ostatnio Edvardas Gudavičius, Andriej Hubryk i Alfredas Bumblauskas³⁵.

Dzieje szlachty podlaskiej w różnorodnym ujęciu podejmowali Zygmunt Gloger, Bohdan Baranowski, Ignacy T. Baranowski, Marian Butkiewicz czy Doro- ta Michaluk³⁶. Ostatnio zaś o osadnictwie tutejszym, np. w ziemi drohickiej, pisał Tomasz Jaszczółt³⁷. Brak jest jednak nadal na ten temat wyczerpującej monografii. Wielką własnością na Podlasiu zajmowali się Jerzy Ochmański, Maria Malczewska, Maria Kuźmińska i Anna Laszuk, Elżbieta Bagińska oraz Jan Siedlecki³⁸.

i materiały ofiarowane Prof. Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, ss. 127–134; eadem, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996; eadem, *Mielnik stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku)*, Mielnik 1999; Z. Romaniuk, *Tykocin w XV w.*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, ss. 277–293; *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981; G. Ryzewski, *Sztabin. Dzieje obszaru gminy Sztabin od czasów najdawniejszych do współczesności*, Białystok–Sztabin 2002, passim.

³³ J. Tyszkiewicz, *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*, Wrocław 1975; J. Tyszkiewicz, *Puszcze nad Narwią w średniowieczu*, Sylwan, 1976, nr 12, ss. 1–15; J. Tyszkiewicz, *Środowisko geograficzne w pradziejach i średniowieczu*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor i H. Samsonowicz, Warszawa 1994, ss. 30–43; J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV–XVIII w. (do 1801 r.)*, w: *Studia i materiały dziejów Siemiatycz*, red. H. Majecki, Warszawa 1989, ss. 7–25; idem, *Zaginione miasto Zygmuntowo*, w: *Miasto–region–społeczeństwo*, Białystok 1992, ss. 51–67; idem, *Dobra goniądzkie w XVI–XVIII w.*, Białostoczczyzna, 1993, nr 4, ss. 3–13; idem, *Dolina Biebrzy w przeszłości do końca XVIII wieku*, Białostoczczyzna, 1995, nr 1, ss. 1–21; idem, *Dolina Nereśli w przeszłości*, Białostoczczyzna, 1997, nr 2, ss. 3–19; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997 i inne.

³⁴ В. И. Пичета, *Аграрная реформа Сигисмунда Августа в Литовско-русском государстве*, Москва 1917; idem, *Беларусь и Литва XV–XVI вв.*, Москва 1961, ss. 11–121; J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, w: idem, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, ss. 158–174; idem, *Reforma włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, w: idem, *Dawna Litwa*, ss. 175–197.

³⁵ М. Любавский, *Областное дѣлене и мѣстное управлене литовско-русского государства ко времени издания перваго Литовскаго Статута*, Москва 1892, s. 64 in.; idem, *Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915, s. 239 in.; М. Ф. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Великаго Княжества Литовскаго при Ягеллонах*, т. 1, Киев 1901; L. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, Ateneum Wileńskie, 1927, t. 4, z. 13, ss. 244–245; A. Hubryk, *Reforma włóczna na Ukrainie w XVI wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 1999, t. 59, ss. 107–126; Gudavičius E., *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius 1999, ss. 587–591; A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius 2004, s. 250 i n. (zarys założeń reformy).

³⁶ Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta*, Biblioteka Warszawska, t. 3, 1873, passim; idem, *Dolinami rzek*, Warszawa 1903; idem, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900; B. Baranowski, *Z dziejów antyfeudalnych ruchów chłopskich na Podlasiu (Walka chłopów surazkich z feudalnym uciskiem w XV–XVII wieku)*, Warszawa 1953; I. T. Baranowski, *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej. Trzy studia z dziejów społeczno-ekonomicznych*, *Przegląd Historyczny*, 1908, t. 7, ss. 49–59, 182–203; M. Butkiewicz, *Dobra szlacheckie w powiecie tykocińskim*, Lublin 1998; D. Michaluk, *Ziemia mielnicka*, passim

³⁷ T. Jaszczółt, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na początku XVI wieku*, w: *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryzewski, Sokołów Podlaski 2006, ss. 63–243. Interesującym podsumowaniem badań nad osadnictwem Litwy jest praca: J. Jurkiewicz, *Osadnictwo polskie w W. Ks. Litewskim w świetle badań historycznych*, *Acta Baltico-Slavica*, 1994, t. 22, ss. 237–255.

³⁸ J. Ochmański, *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.*, *Acta Baltico-Slavica*, 1964, t. 1, ss. 157–163; E. Bagińska, *Szlachta podlaska w kręgu Radziwiłłów birzańskich*, *Zeszyt Naukowy Muzeum Woj-*

Schylek XX i pierwsze dziesięciolecie XXI wieku przyniosły opracowania, które wpisywały się w realizację nowych postulatów badawczych, dotyczących Podlasia³⁹. Uzupełniono też w większym stopniu obraz rozwoju sieci osadniczej i parafialnej, szczególnie w tym względzie zwracając uwagę na północną część województwa podlaskiego w jego granicach z 1513 roku⁴⁰. Rozwinięto badania nad

ska w Białymstoku, 1995, z. 9, ss. 30–40; M. Kuźmińska, *Olbracht Marcinowicz Gasztold*, Ateneum Wileńskie, 1927, nr 4, ss. 135–171; A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w Województwie Podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998; eadem, *Duża i średnia prywatna własność ziemska na Podlasiu w II połowie XVII w.*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku 1995, nr 9, ss. 41–55; M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI w.*, Warszawa 1985; J. Siedlecki, *Rodzina Brzozowskich na ziemi bielskiej*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, 1989, nr 3, ss. 18–26; J. Kiaupienė, *Rola klienteli w procesie jednoczenia narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.*, w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski i A. Filipczak–Kocur, Warszawa–Opole 2008, ss. 167–178.

³⁹ L. Dacewicz, *Stosunki społeczno-gospodarcze a sposoby identyfikacji ludzi w dawnym województwie podlaskim*, w: *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, t. 1, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, Białystok 1999, ss. 135–141; J. Maroszek, *Badania J. Wiśniewskiego dziejów Podlasia i Grodzieńszczyzny a obecny stan wiedzy*, w: *Jerzy Wiśniewski (1.01.1928–30.10.1983 r.)*, red. A. Dobroński, Łomża 2000, ss. 17–20; D. Michaluk, *O możliwościach badań struktury etnicznej ludności Podlasia w XVI wieku*, Białoruskie Zeszyty Historyczne, 2002, t. 17, ss. 57–62; eadem, *Przedwojenne opracowanie mapy województwa podlaskiego w XVI wieku*, w: *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne, stan badań, materiały z konferencji*, red. M. Kietliński, Białystok 2003, ss. 46–47; A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999; M. Radoch, *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiełłę ziemi drohickej księciu mazowieckiemu Januszowi I*, w: *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, ss. 11–20; idem, *Rywalizacja litewsko-mazowiecka o ziemię drohiczką (i brzeską) oraz okręg Tykocin i Łopuchowo (wraz ze Złotorią) od XIV wieku do 1425 roku*, w: *Puszcze wielkokiśążące wielkokiśążące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, ss. 133–142.

⁴⁰ Ks. E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim, Drohiczyń* 2012; M. Choińska, *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku*, *Studia Podlaskie*, 2009/2010, t. 18, ss. 7–11; W. Jarmolik, *Znaczenie i funkcje Tykocina w XVI–XVII wieku. Królewska historia miasta, Białostoczczyzna*, 1991, nr 3, ss. 5–9; T. Jaszczółt, *Gmina Grodzisk k. Siemiatycz. Dzieje ziemi i mieszkańców, Grodzisk 2004*; idem, *Dokument Władysława Jagiełły dla Abrahamia Chamca z 1 VII 1390 roku – najstarsze znane nadanie dóbr ziemskich na Podlasiu, Białostockie Teki Historyczne*, 2006, t. 4, ss. 49–65; idem, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, ss. 14–52; idem, *Most w Drohiczyń i jego właściciele w I połowie XVI wieku*, w: *Małe miasta. Gospodarka*, red. M. Zemło, Lublin–Supraśl 2007, ss. 11–33; idem, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokolowa, Węgrowa i Mord*, w: *Sokolów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryzewski, Białystok–Sokolów Podlaski 2006, ss. 63–241; idem, *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI wieku*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie Województwa Podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec 2013, ss. 73–168; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, ss. 13–107; idem, *Struktura osadnictwa rycerskiego i drobnoszlacheckiego dawnej ziemi bielskiej do końca XVIII wieku*, Białostoczczyzna, 2002, t. 1–2, ss. 66–152; idem, *Jaświły. Dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok 2004; idem, *Dzieje obszaru gminy Szepietowo w XV–XX wieku*, Szepietowo 2006; idem, *Najdawniejsza przeszłość Choroszczy*, w: *Czas na Podlaskie – Choroszcz. Referaty z sesji historycznej 8 września 2007 r.*, z. 3, Białystok 2008, ss. 13–37; J. Maroszek, A. Studniarek, *Dzieje Trzcianego i obszaru gminy Trzcianne w XV–XX wieku*, Trzcianne 2004; J. Maroszek, A. Studniarek, *Podlaska wieś Wyszowate*, Białystok 2006; D. Michaluk, *Rezydencja hospodarska w Mielniku w XIV–XVI wieku*, Białostoczczyzna, 1993, nr 3, ss. 1–4; eadem, *Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII–XVIII w.*, *Studia Podlaskie*, 1993, t. 4, ss. 25–50; eadem, *Dobra Międzyrzec do końca XVIII w. Stan badań*, Białostoczczyzna, 1997, nr 1, ss. 110–116; eadem, *Między Koroną a Litwą. Kształtowanie się terytorium ziemi mielnickiej w XVI–XVII wieku*, w: *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, t. 1, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski,

szeroko rozumianym pojęciem i przebiegiem granic Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym szczególnie granicy zachodniej⁴¹.

Podjęto również analizę krajobrazu naturalnego regionu, którego słabe rozpoznanie w historiografii zauważył wspomniany G. Błaszczuk⁴². W tym zakresie Józef Śliwiński oraz Anna Kołodziejczyk wypełnili znaczną lukę w dziejach Podlasia, omawiając podziały administracyjne tutejszych puszczy i ich eksploatację, zmniejszający się areał zasobów puszczańskich i korelację tego procesu z zachodzącymi w regionie procesami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi⁴³. Poddano również analizie takie elementy krajobrazu naturalnego Podlasia, jak: orografia, gleby, zasoby surowców mineralnych, hydrografię oraz klimat⁴⁴. Ustalono, że wskutek podejmowanej eksploatacji w drugiej połowie XVI wieku puszcze podlaskie znacznie zmniejszyły swój areał. Wchodziły wówczas w skład następujących jednostek: Puszczy Bielskiej, Lasów Rajgrodzkich, Puszczy Dobarz, Puszczy Tykocińskiej (Puszcza Czarna) oraz Puszczy Knyszyńskiej⁴⁵. Stwierdzono, iż przeszłość geologiczna Podlasia wpłynęła na uformowanie obszaru o charakterze niżowym z niewielkimi

Białystok 1999, ss. 36–54; eadem, *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne*, Toruń 2002; K. Pietkiewicz, *Polityka w ks. litewskiego Aleksandra wobec miast Białostoczczyzna*, 2002, nr 1–2, ss. 18–41; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366–1513 (na tle dziejów regionu)*, w: *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999, ss. 5–30; idem, *Wójt tykociński Piotr z Gumowa (koniec XIV w. – po 1459 r.)*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, 2000, nr 14, ss. 71–76; idem, *Piotr z Gumowa*, w: *Słownik biograficzny białostocko-lomżyński*, 2002, z. 1, ss. 103–105; idem, *Nowe źródła do dziejów miast podlaskich w XV i na początku XVI w.*, Białostoczczyzna, 2002, nr 1–2, ss. 42–50; idem, *Kontakty handlowe miast podlaskich z Gdańskiem w XV w.*, w: *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, red. M. Zemło, Supraśl, ss. 69–87; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; idem, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, ss. 141–249; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Suraziu. Monografia historyczna do 1939 r.*, Suraz 2010.

⁴¹ L. Bučevičiūtė, *Regionalna specyfika pojęcia granic i pograniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku*, Rocznik Lituanistyczny, 2017, t. 3, ss. 7–25; eadem, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a. Valstybės erdvės ir jos sienų samprata. Mokslo monografija*, Kaunas–Vilnius 2015; eadem, *Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose XV–XVI a. Keletas sienų istorijos epizodų*, Istorija 78, 2010, nr 2, ss. 3–14; eadem, *Stepės teritorinė specyfika XVII–XVIII a. Geografinis ir kartografinis aspektas*, Darbai ir dienos 61, 2014, ss. 213–232; T. Čelkis, *Nuo teritorinio ruožo prie linijos. Sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje*, Lietuvos istorijos studijos, 2008, t. 22, ss. 58–73; idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys ir delimitacijos procedūra XIV–XVI amžiuje*, Lietuvos istorijos studijos, 2010, t. 25, ss. 25–47; idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų stepėse XIV–XVI amžiuje samprata*, Lietuvos istorijos studijos, 2012, t. 30, ss. 29–35; T. Čelkis, D. Antanavičius, *1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas (Livonijos pareigūnų ataskaita)*, Lietuvos istorijos studijos, 2011, t. 27, ss. 164–178; T. Čelkis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija. Sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*, Vilnius 2014; D. Michaluk, *Granice województwa podlaskiego i postrzeżenie obszaru Podlasia w latach 1513–2013*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie Województwa Podlaskiego*, red. O. Łatyszzonek, Ciechanowiec 2013, ss. 169–191.

⁴² G. Błaszczuk, *Geografia historyczna*, ss. 14–15.

⁴³ A. Kołodziejczyk, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV połowy XVI w. Lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2006, nr 2(252), ss. 195–207; J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkokościągęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.

⁴⁴ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, w: *Puszcze wielkokościągęce*, ss. 43–65.

⁴⁵ A. Kołodziejczyk, *Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV–XVI wieku*, w: *Puszcze wielkokościągęce*, ss. 244–245.

wysoczyznami, który ze względów naturalnych nie tworzył wyodrębnionego regionu fizyczno-geograficznego, a w związku z tym dawał możliwość w miarę swobodnego przepływu osadników (przy sprzyjających warunkach politycznych)⁴⁶. Analiza współczesnego ukształtowania powierzchni regionu, którą można odnieść do wczesnego średniowiecza⁴⁷, pokazała interesującą korelację obszarów poddawanych najwcześniejszej penetracji osadniczej (od X wieku), czyli Wysoczyzny Drohickej, Równiny Bielskiej, Wysoczyzny Białostockiej oraz Wysoczyzny Goniądzkiej⁴⁸, z ich wyniesieniem nad poziom morza. Są to na terenie pomiędzy Bugiem i Biebrzą obszary najwyżej położone. Stwierdzono również, że utrudnienia osadnicze (w sensie działalności rolniczej) stanowiły tutaj raczej rozległe obszary puszczańskie oraz bagiennie, a także warstwy sandrów Wysoczyzny Białostockiej, które ze względu na walory glebowe nie nadawały się do celów rolniczych⁴⁹.

Poddano również analizie profil glebowy Podlasia. W przeważającej części składały się na niego gleby typu bielcowego i bagiennego z niewielkim udziałem mądów w dolinie rzeki Bug, powstałe zasadniczo na bazie pozostawionej przez lodowiec i jego wody roztopowe, czyli glin, piasków i żwirów i różnorodnych osadów pyłowych. Pod względem osadniczym ich przemieszana struktura utrudniała początkowo tworzenie większych skupisk ludności, a wymagała znajomości i wykorzystania różnorodnych elementów środowiska naturalnego do rozpoznawania przydatnych pod uprawę miejsc (np. w pierwszym rzędzie trzeba było lasy liściaste, zwłaszcza dębowe, które sygnalizowały dobrą glebę). Powodowała także dość szybko konieczność stosowania chociażby podstawowych zabiegów kultywacyjnych (np. nawożenia) w celu odtworzenia wydajności zasiewów⁵⁰.

Z punktu widzenia potrzeb osadnictwa równie istotna, jak rodzaj gleb, była zasobność regionu w bogactwa mineralne, niestety, nie było ich na Podlasiu wiele. Wykorzystaniu gospodarczemu poddawano tutejsze złoża torfu i kredy (złoża wokół Mielnika, Suraza, Radziwiłłówki i Knyszyna)⁵¹, jednak dopiero od XVI wieku, a wcześniej – już od wczesnego średniowiecza⁵² zalegające na obszarach bagiennych rudy darniowe. Rudy darniowe występowały najobficiej zwłaszcza w dolinie Narwi,

⁴⁶ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, ss. 21–31.

⁴⁷ J. Tyszkiewicz, *Puszcze nad Narwią*, s. 3.

⁴⁸ J. Kondracki, *Polska północno-wschodnia*, Warszawa 1972, ss. 236, 243, 250–251.

⁴⁹ J. Powierski, *Z najnowszych badań nad rolą środowiska geograficznego w dziejach północno-wschodnich ziem Polski w średniowieczu*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1976, nr 1(131), s. 101.

⁵⁰ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, w: *Puszcze wielkokościńskie*, ss. 45–47.

⁵¹ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, w: M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce XV–XVIII wieku*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, 1976, t. 51, s. 105.

⁵² A. Zbierski, *Stan badań nad historią górnictwa i hutnictwa w Polsce wczesnośredniowiecznej*, w: *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. 1, red. J. Pazdur, Wrocław 1957, ss. 17–26; *Województwo białostockie. Monografia geograficzno-gospodarcza*, red. J. Kostrowicki, Lublin 1967, ss. 27–28.

choć pozyskiwano je miejscowo również na terenie całego regionu⁵³. Osiągały one miąższość 50-100 cm i charakteryzowała je mała zawartość żelaza. Do końca XVI wieku rudnictwo podlaskie zamarło, głównie ze względu na brak surowca i drewna niezbędnego do wytopu żelaza. Niewielką rolę odgrywały też zasoby żwirów, piasków i ilów zastoiskowych (Wysoczyzna Białostocka), które wykorzystywano w budownictwie czy produkcji ceramicznej.

Elementami krajobrazu naturalnego Podlasia, poddany w ostatnich latach omówieniu w historiografii, są również sieć hydrograficzna i klimat. Tutejsza sieć hydrograficzna stanowiła jeden z bezsprzecznych walorów regionu⁵⁴. Ze względu na opisaną wyżej przeszłość geologiczną Podlasia, nie wykształciła się tutaj znacząca liczba jezior. Do znaczniejszych zaliczyć należy jeziora na obszarach pojaźwieńskich: Rajgrodzkie (graniczące z Prusami), Dręstwo, Tajno i Krasiowo (Kraszewo). Poza nimi występowały dość liczne małe zabagnione jeziora. Podlasie posiadało natomiast gęstą sieć rzeczną, wyznaczaną przez główne rzeki: Bug, Narew i Biebrzę oraz ich liczne dopływy. Należały one do dorzecza Wisły i miały charakter nizinny, a ich zlewiskiem było Morze Bałtyckie⁵⁵. Ważną cechą sieci hydrograficznej regionu był w średniowieczu znacznie wyższy niż współcześnie poziom wód. Z jednej strony ułatwiał on transport, jednak naturalnie meandrujące rzeki, tworząc liczne starorzecza, stanowiły – zwłaszcza wiosną – naturalną zaporę osadniczą i uniemożliwiały także prowadzenie działań zbrojnych⁵⁶. Dodać należy, iż ważnym, a niepojędym nadal w literaturze problemem, jest zarówno eksploatacja zasobów wodnych regionu, jak również kształtowanie się ich zarządu z ramienia wielkich książąt litewskich⁵⁷.

Dokonanie charakterystyki klimatu, stanowiącego ważny czynnik kształtujący środowisko geograficzne, jest dość trudnym zadaniem dla średniowiecza i wczesnej nowożytności. Wynika to z braku zapisów źródłowych oraz jednolitych kryteriów i metod badawczych dla wyznaczania przyczyn i przebiegu zmian klimatu, stosowanych przez klimatologów⁵⁸. Trudności te dotyczą zwłaszcza mniejszych jednostek terytorialnych, takich jak Podlasie⁵⁹. Ogólnie przyjmuje się, iż od począt-

⁵³ J. Tyszkiewicz, *Puszcze nad Narwią*, s. 3.

⁵⁴ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne*, ss. 49–52; *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, red. A. Dobroński, W. Grębecka, Łomża 2004.

⁵⁵ Z. Mikulski, *Zarys hydrografii Polski*, Warszawa 1965, s. 112; J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1988, s. 91.

⁵⁶ J. Tyszkiewicz, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, s. 22; A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne*, ss. 49–52.

⁵⁷ G. Błaszczak, *Geografia historyczna*, s. 10.

⁵⁸ M. Polaczkówna, *Wahania klimatyczne w Polsce w wiekach średnich*, Prace Geograficzne E. Romera, z. 5, Lwów 1925, ss. 1–64; A. Schmuck, *Zarys klimatologii Polski*, Warszawa 1959, s. 7; В. В., Клименко, А. М., Сьлепцов, Обобщение палеоклиматических данных и реконструкция климата восточной Европы за последние 2000 лет, История и современность, нр 1, Москва, wykresy: rys. 1–7.

⁵⁹ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne*, ss. 79–82.

ku pierwszego tysiąclecia n.e. klimat w Europie stawał się coraz cieplejszy i – mimo przejściowych wahań – przewyższał w latach 600-1000 temperatury współczesne przeciętnie o 3–4°C, z większymi opadami. Wysokie temperatury trwały aż do XIV wieku, osiągając najwyższy poziom w drugiej połowie XII i w ciągu XIII wieku⁶⁰. Z kolei poziom opadów atmosferycznych osiągnął najniższy poziom w X wieku. Zaznaczyć należy, że miało to wpływ na obniżenie poziomu wód gruntowych, czyli także na zmniejszenie się areалу terenów bagiennych i obniżenie poziomu wody w rzekach. Można by zaryzykować tezę, że taka sytuacja hydrologiczna wpłynęła też na charakterystyczny ówczesnie wzrost ruchu osadniczego w środkowej części Podlasia, która to część miała korzystne (mimo ogólnie mniejszych opadów) warunki wodne – dzięki gęstej sieci rzecznej i znacznemu zalesieniu, umożliwiającym lepsze zaopatrzenie w wodę terenów objętych rolnictwem. W drugiej połowie XI i w XII wieku doszło w Europie do wzrostu opadów. Wahwały się one wówczas pomiędzy 600 a 800 mm rocznie⁶¹. Nie spowodowało to jednak zmiany w ogólnych tendencjach wzrostu temperatury, mogło jednak stanowić jedną z przyczyn zmniejszania się zasięgu osadnictwa w XIII wieku – ze względu na podniesienie poziomu rzek i odnowienie terenów bagiennych⁶². Od połowy XIV wieku warunki klimatyczne w Europie ulegały znacznemu pogorszeniu, ochłodzenie trwało do początku XVI wieku. W tym stuleciu po krótkotrwałym okresie cieplejszym, a potem doszło do krótkotrwałego nawrotu ciepła. Od połowy XVI wieku ponownie zarysowała się niekorzystna zmiana klimatyczna – ochłodzenie⁶³.

Powyższe informacje pozwalają na wyrobienie ogólnego tylko poglądu, co do stosunków klimatycznych na takich obszarach, jak Podlasie. Skłoniło to badaczy tego elementu krajobrazu naturalnego Podlasia do odwoływania się do dzisiejszego jego obrazu klimatycznego i przyjęcia poglądu o Podlasiu w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności jako obszarze niewielkiej zmienności występowania poszczególnych typów pogody na przestrzeni roku oraz kontrastowości pomiędzy poszczególnymi porami roku. Chociaż Podlasie należało do obszarów o bardzo małej zmienności występowania poszczególnych typów pogody w ciągu roku, charakteryzowało się jednak klimatem dość surowym (w stosunku do innych ziem polskich) i niesprzyjającym działalności gospodarczej człowieka⁶⁴.

⁶⁰ J. Tyszkiewicz, *Środowisko naturalne*, s. 74.

⁶¹ *Idem*, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, s. 22.

⁶² J. Powierski, *Z najnowszych badań nad rolą środowiska*, s. 112; J. Stasiak, *Holocen Polski północno-wschodniej*, Warszawa 1971, s. 71 i n.

⁶³ A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, cz. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory*, Lwów 1932, s. 20; K. Górski, *Z problematyki geografii historycznej: wpływ klimatu*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1965, nr 3, ss. 545–547; H. Maruszczak, *Tendencje zmian klimatu ziem Polski w czasach historycznych*, *Przegląd Geograficzny*, 1987, nr 4, ss. 471–484; J. Tyszkiewicz, *Środowisko geograficzne*, ss. 35–36.

⁶⁴ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne*, s. 79–82; *eadem*, *Przemiany*, ss. 45–46.

Reasumując można stwierdzić, że dorobek historiografii w zakresie geografii historycznej Podlasia (do 1569 roku) jest obszerny, szczególnie w zakresie problematyki osadnictwa miejskiego i wiejskiego, własności możnowładczej oraz szlacheckiej, kartografii, granic, struktury zalesienia. Zagadnienia te otrzymały już dość zadawalające omówienie zarówno w historiografii polskiej, jak i litewskiej oraz białoruskiej. Warto pokusić się o rozwinięcie badań nad siecią hydrograficzną regionu w jej korelacji z działalnością gospodarczą (młynarstwo). Na swojego mistrza czeka także nadal pełne opracowanie rozwiniętej szczególnie w XVI wieku na Podlasiu gospodarki stawowej. Należy wyrazić nadzieję, iż powyższe postulaty zostaną zrealizowane w najbliższych latach, dając możliwość wszechstronniejszego, we współpracy z licznymi dziedzinami badań naukowych, spojrzenia na przeszłość tej niezwyklej krainy, stanowiącej modelowy przykład pogranicza – wieloetnicznego, kulturowego, religijnego oraz politycznego.

Anna Pytasz-Kołodziejczyk, *Podlasie im Lichte zeitgenössischer Forschungen zur historischen Geographie des Großherzogtums Litauen (bis 1569)*

Zusammenfassung

Historische Geographie, die als separate Hilfswissenschaft der Geschichte behandelt wird, gibt Historikern die Möglichkeit, die Vergangenheit einer bestimmten Region auf dem Gebiet der Besiedlung und wirtschaftlichen Tätigkeit des Menschen sowie der territorialen Veränderungen von Staaten und ihrer administrativen Spaltungen neu zu erstellen. Es sollte betont werden, dass die Entwicklung von Podlasie hinsichtlich der Siedlung und der wirtschaftlichen, insbesondere politischen, untrennbar mit den Bedingungen der örtlichen geographischen Umgebung zusammenhängt. Ihre Rekonstruktion, vor allem im Bereich der Rekonstruktion der natürlichen Landschaft der Region, ist der Ausgangspunkt für eine Betrachtung der historischen Geografie der Region (ähnlich wie in anderen Gebieten, die historischen Analysen unterzogen wurden), die durch die Rekonstruktion der Kulturlandschaft zur Rekonstruktion ihrer historischen und politischen Landschaft führte. Es ist daher die erste Phase jeglicher Forschungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und politischen Geschichte der Region und wird in den Analysen der Historiker häufig ausgelassen. Gegenstand des Artikels ist ein breites Panorama zeitgenössischer Errungenschaften von Forschern, die ihr Interesse an der Rekonstruktion der historischen und geographischen Landschaft von Podlasie bis zum Ende des 16. Jahrhunderts mit besonderem Schwerpunkt auf der natürlichen Landschaft und einem Überblick über Forschungspostulate in Bezug auf die Landschaftsanalyse der Region richten. Sie werden es möglich machen, seine einzigartige Vergangenheit, die für das Grenzgebiet charakteristisch ist, zu ergänzen, ein Schmelztiegel, in dem Nationen, Kulturen und Religionen vermischt wurden, wodurch eine einzigartige soziale, politische und wirtschaftliche Struktur geschaffen wird.

Übersetzt von Anna Pytasz-Kołodziejczyk

Anna Pytasz-Kołodziejczyk, *Podlasie in the light of contemporary research on historical geography of the Grand Duchy of Lithuania (until 1569)*

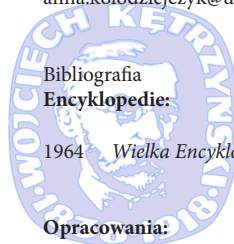
Summary

Historical geography, treated as a separate auxiliary science of history, gives historians the opportunity to recreate the past of a specific region in the field of settlement and economic activity of people, as well as territorial changes of states and their administrative divisions. It should be emphasized that the development of Podlasie in

terms of settlement and economics, especially politics, was inseparably connected with the conditions of the local geographical environment. Their reconstruction, especially in term of the natural landscape of the region, is the starting point for any consideration of the historical geography of the area (similar to other areas subjected to historical analyses) leading through the reconstruction of the cultural landscape to reconstruct its historical and political landscape. It is therefore the initial stage of any research on the settlement, economy and political history of the region, and is quite often omitted in the analyses carried out by historians. The subject of the article is a wide panorama of contemporary achievements of researchers focusing their interest on the reconstruction of the historical and geographical landscape of Podlasie until the end of the 16th century with a particular emphasis on the natural landscape and an outline of research postulates in relation to the region's analysis of the landscape. This will make it possible to complement its unique past characteristic of the borderland, a crucible in which nations, cultures and religions were mixed together, creating a unique social, political and economic structure.

Translated by Anna Pytasz-Kołodziejczyk

dr hab. Anna Pytasz-Kołodziejczyk
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
anna.kolodziejczyk@uwm.edu.pl

Bibliografia
Encyklopedie:

1964 *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 4, Warszawa.

Opracowania:

Alexandrowicz Stanisław

- 1958 *Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240*, Zeszyty Naukowe UAM, Historia, z. 3, ss. 10–21.
1964 *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV–I poł. XVII w.)*, Acta Baltico-Slavica, t. 1, ss. 137–156.
1966 *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr 2, ss. 270–305.
1971 *Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Karola Perthéesa Polonia z końca XVIII wieku*, Zeszyty Naukowe UAM, Historia, z. 11, ss. 15–28.
1990 *Mappa szczególna województwa podlaskiego [...] Karola de Perthées z 1795*, Studia Podlaskie, t. 1, ss. 91–97.
1990 *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego; idem, Mappa szczególna województwa podlaskiego [...] Karola de Perthées z 1795*, Studia Podlaskie, t. 1, ss. 91–97.
2011 *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń.
2012 *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. Cartographia Magni Ducatus Lithuaniae XV–XVIII saeculorum*, Warszawa.

Arnold Stanisław

- 1929 *Geografia historyczna jej zadania i metody*, Przegląd Historyczny, t. 8, z. 1, ss. 3–4.
1951 *Geografia historyczna*, Warszawa.

Bagińska Elżbieta

- 1995 *Szlachta podlaska w kręgu Radziwiłłów birzańskich*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, z. 9, ss. 30–40.

Baranowski Bohdan

- 1953 *Z dziejów antyfeudalnych ruchów chłopskich na Podlasiu (Walka chłopów surazkich z feudalnym uciskiem w XV–XVII wieku)*, Warszawa.

Baranowski Ignacy T.

- 1908 *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej. Trzy studia z dziejów społeczno-ekonomicznych*, Przegląd Historyczny, t. 7, ss. 49–59, ss. 182–203.

Ks. Beszta-Borowski Eugeniusz

- 2012 *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim, Drohiczyn*.

Błaszczak Grzegorz

- 2012 *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań.

Bucevičiūtė Laima

- 2010 *Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose XV–XVI a. Keletas sienų istorijos epizodų*, Istorija 78, nr 2, ss. 3–14.
- 2014 *Stepės teritorinė specyfika XVII–XVIII a. Geografinis ir kartografinis aspektas*, Darbai ir dienos 61, ss. 213–232.
- 2015 *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a. Valstybės erdvės ir jos sienų samprata. Mokslo monografija*, Kaunas–Vilnius.
- 2017 *Regionalna specyfika pojęcia granic i pograniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku*, Rocznik Lituanistyczny, t. 3, ss. 7–25.

Bujak Franciszek

- 1925 *Studia geograficzno-historyczne*, Warszawa.

Bumblauskas Alfredas

- 2004 *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius.

Butkiewicz Marian

- 1998 *Dobra szlacheckie w powiecie tykocińskim*, Lublin.

Čelkis Tomas, Antanavičius Darius

- 2011 *1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas (Livonijos pareigūnų ataskaita)*, Lietuvos istorijos studijos, t. 27, ss. 164–178.

Čelkis Tomas

- 2008 *Nuo teritorinio ruožo prie linijos. Sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje*, Lietuvos istorijos studijos, t. 22, ss. 58–73.
- 2010 *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys ir delimitacijos procedūra XIV–XVI amžiuje*, Lietuvos istorijos studijos, t. 25, ss. 25–47.
- 2012 *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų stepėse XIV–XVI amžiuje samprata*, Lietuvos istorijos studijos, t. 30, ss. 29–35.
- 2014 *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija. Sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*, Vilnius.

Choińska Małgorzata

- 2010 *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku*, Studia Podlaskie, t. 18, ss. 7–11.

Dacewicz Leonarda

- 1999 *Stosunki społeczno-gospodarcze a sposoby identyfikacji ludzi w dawnym województwie podlaskim*, w: *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, t. 1, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, Białystok, ss. 135–141.

Dobroński Adam C.

- 2013 *Obraz historyczny Podlasia. Pytania badawcze*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie Województwa Podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec, ss. 9–23.

Довнар-Запольский Митрофан Ф.

1901 Государственно хозяйство Великаго Княжества Литовскаго при Ягеллонах, т. 1, Киев.

Gloger Zygmunt

1873 *Dawna ziemia bielska i jej cząstkowa szlachta*, Biblioteka Warszawska, t. 3.

1900 *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków.

1903 *Dolinami rzek*, Warszawa.

Górski Karol

1956 *Z problematyki geografii historycznej: wpływ klimatu*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr 3, ss. 545–547.

Gudavičius Edvardas

1999 *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausią laikų iki 1569 metų*, Vilnius, ss. 587–591.

Hawryluk Jerzy

1993a *Podlasie na przestrzeni wieków*, cz. 3: *W Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Nad Bugom i Narwoju*, nr 1, ss. 12–15.

1993b *Z dziejów Cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X–XVI w.*, Bielsk Podlaski.

1995 *Rozwój miast podlaskich i ich skład etniczny od XV do pierwszej połowy XVII w.*, *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, t. 3/4, ss. 365–380.

1999 *Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drohiczyn. Rusini, Ukraińcy na Podlasiu: fakty i kontrowersje*, Kraków.

Herbst Stanisław

1978 *Dzieje geografii historycznej od XIV do XVIII w.*, w: *idem, Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. 2, Warszawa, ss. 470–474.

Hubryk Andriej

1999 *Reforma włóczna na Ukrainie w XVI wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 59, ss. 107–126.

Izdebski Adam

2014 *Konwergencja nauk przyrodniczych i historycznych: teoretyczny potencjał i praktyczne trudności*, *Historyka. Studia Metodologiczne*, t. 44, ss. 67–93.

Jabłonowski Aleksander

1908-1910 *Podlasie*, w: *Źródła dziejowe*, t. 17, cz. 1. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 1, Warszawa; cz. 2, Warszawa; cz. 3, Warszawa.

Janczak Julian

1993 *Geografia historyczna – samodzielna dyscyplina czy tylko nauka pomocnicza?*, w: *Ojczyzna bliższa i dalsza*, red. J. Chrobaczyński i in., Kraków, ss. 83–84.

Jarmolik Włodzimierz

1989 *Prawa miejskie Suraza za Jagiellonów*, *Białostoczczyzna*, nr 1, ss. 1–7.

1991a *Prawa miejskie Goniądza w XVI w.*, *Białostoczczyzna*, nr 2, ss. 5–7.

1991b *Znaczenie i funkcje Tykocina w XVI–XVII wieku*, *Królewska historia miasta*, *Białostoczczyzna*, nr 3, ss. 5–9.

2006 *Lokacja miejska Sokołowa Podlaskiego w XV w.*, w: *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryzewski, Białystok–Sokołów Podlaski, ss. 51–62.

Jaszczółt Tomasz

2004 *Gmina Grodzisk k. Siemiatycz. Dzieje ziemi i mieszkańców*, Grodzisk.

2005 *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok, ss. 14–52.

2006a *Dokument Władysława Jagiełły dla Abrahama Chamca z 1 VII 1390 roku – najstarsze znane nadanie dóbr ziemskich na Podlasiu*, *Białostockie Teki Historyczne*, t. 4, ss. 49–65.

- 2006b *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na początku XVI wieku*, w: *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Sokołów Podlaski, ss. 63–243.
- 2006c *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na początku XVI w. okolice Sokołowa, Węgrowa i Mord*, w: *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski, ss. 63–241.
- 2007 *Most w Drohiczyńcu i jego właściciele w I połowie XVI wieku*, w: *Małe miasta. Gospodarka*, red. M. Zemło, Lublin–Supraśl, ss. 11–39.
- 2013 *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI wieku*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie Województwa Podlaskiego*, red. O. Łatyszczonok, Ciechanowiec, ss. 73–168.

Jurkiewicz Jan

- 1994 *Osadnictwo polskie w W. Ks. Litewskim w świetle badań historycznych*, *Acta Baltico-Slavica*, t. 22, ss. 237–255.

Kiaupienė Juratė

- 2008 *Rola klienteli w procesie jednoczenia narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.*, w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski i A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole, ss. 167–178.

Kielczewska-Zaleska Maria

- 1964 *Rozwój badań geograficznych osadnictwa wiejskiego w Polsce*, *Czasopismo Geograficzne*, t. 35, z. 3–4, ss. 337–353.

Клименко Владимир В., Сьлепцов Андрей М.

- 2005 *Обобщение палеоклиматических данных и реконструкция климата восточной Европы за последние 2000 лет*, *История и современность*, nr 1, Москва.

Kłozja Jarosław, Maroszek Józef

- 1997 *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz.

Kolankowski Ludwik

- 1927 *Pomiara włóczna*, *Ateneum Wileńskie*, t. 4, z. 13, ss. 244–245.

Kołodziejczyk Anna

- 2006 *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV połowy XVI w. Lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2 (252), ss. 195–207.
- 2007a *Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV–XVI wieku*, w: *Puszcze wielkoksiażące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn, ss. 244–245.
- 2007b *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, w: *Puszcze wielkoksiażące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn, ss. 43–65.
- 2012 *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn.

Kondracki Jerzy

- 1988 *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.
- 1972 *Polska północno-wschodnia*, Warszawa.
- 1998 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

Kuźmińska Maria

- 1927 *Olbracht Marcinowicz Gasztold*, *Ateneum Wileńskie*, nr 4, ss. 135–171.

Labuda Gerard

- 1953 *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, *Przegląd Geograficzny*, t. 25, z. 1, ss. 5–56.

Laszuk Anna

- 1995 *Duża i średnia prywatna własność ziemska na Podlasiu w II połowie XVII w.*, Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, nr 9, ss. 41–55.
- 1998 *Zaścianki i królewsczyzny. Struktura własności ziemskiej w Województwie Podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa.
- 1999 *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa.

Lelewel Joachim

- 1814 *Pisma pomniejsze geograficzno-historyczne*, Warszawa.

Любавский Матвей

- 1892 *Областное дѣлене и мѣстное управлене литовско-русскаго государства ко врѣмени издания перваго Литовскаго Статута*, Москва.
- 1915 *Очерк истории литовско-русскаго государства до Люблинской унии включитѣльно*, Москва.

Łatyszonek Oleg

- 2013 *Ziemia brzesko-drohicka w X-XII wieku w świetle ostatnich badań*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie Województwa Podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec, ss. 37–49.

Malczewska Maria

- 1985 *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI w.*, Warszawa.

Maroszek Józef

- 1976 *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, w: Kwapien M., Maroszek J., Wyrobisz A., *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce XV–XVIII wieku*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 51, s. 88–195.
- 1989 *Siemiątycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV–XVIII w. (do 1801 r.)*, w: *Studia i materiały dziejów Siemiątycz*, red. H. Majecki, Warszawa, ss. 7–25.
- 1992 *Zaginione miasto Zygmuntowo*, w: *Miasto–region–społeczeństwo*, Białystok, ss. 51–67.
- 1993 *Dobra goniądzkie w XVI–XVIII w.*, Białostoczczyzna, nr 4, ss. 3–13.
- 1995 *Dolina Biebrzy w przeszłości do końca XVIII wieku*, Białostoczczyzna, nr 1, ss. 1–21.
- 1997 *Dolina Neresli w przeszłości*, Białostoczczyzna, nr 2, ss. 3–19.
- 2000a *Badania J. Wiśniewskiego dziejów Podlasia i Grodzieńszczyzny a obecny stan wiedzy*, w: Jerzy Wiśniewski (1.01.1928–30.10.1983 r.), red. A. Dobroński, Łomża, ss. 17–20.
- 2000b *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok.
- 2002 *Struktura osadnictwa rycerskiego i drobnoszlacheckiego dawnej ziemi bielskiej do końca XVIII wieku*, Białostoczczyzna, t. 1–2, ss. 66–152.
- 2004 *Jaświły. Dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok.
- 2006 *Dzieje obszaru gminy Szepietowo w XV–XX wieku*, Szepietowo.
- 2008 *Najdawniejsza przeszłość Choroszczy*, w: *Czas na Podlasie – Choroszcz. Referaty z sesji historycznej 8 września 2007 r.*, z. 3, Białystok, ss. 13–37.

Maroszek Józef, Studniarek Arkadiusz

- 2004 *Dzieje Trzciannego i obszaru gminy Trzcianne w XV–XX wieku*, Trzcianne.
- 2006 *Podlaska wieś Wyszowate*, Białystok.

Maruszczak Henryk

- 1987 *Tendencje zmian klimatu ziem Polski w czasach historycznych*, *Przegląd Geograficzny*, nr 4, ss. 471–478.

Michaluk Dorota

- 1993a *Rezydencja gospodarska w Mielniku w XIV–XVI wieku*, Białostoczczyzna, nr 3, ss. 1–4.
- 1993b *Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII–XVIII w.*, *Studia Podlaskie*, t. 4, ss. 25–50.
- 1996a *Miasteczko Narew w XVI wieku – powstanie i rozwój*, w: *Europa Orientalis. Polska i jej sąsiedzi wschodni od średniowiecza po współczesność: studia i materiały ofiarowane Prof. Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń, ss. 127–134.

- 1996b *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narzew.
- 1997 *Dobra Międzyrzec do końca XVIII w. Stan badań*, Białostoczczyzna, nr 1, ss. 110–116.
- 1999a *Mielnik stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku)*, Mielnik.
- 1999b *Między Koroną a Litwą. Kształtowanie się terytorium ziemi mielnickiej w XVI–XVII wieku*, w: *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, t. 1, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, Białystok, ss. 36–54.
- 2002a *O możliwościach badań struktury etnicznej ludności Podlasia w XVI wieku*, Białoruskie Zeszyty Historyczne, t. 17, ss. 57–62.
- 2002b *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne*, Toruń.
- 2003 *Przedwojenne opracowanie mapy województwa podlaskiego w XVI wieku*, w: *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne, stan badań, materiały z konferencji*, red. M. Kietliński, Białystok, ss. 46–47.
- 2013 *Granice województwa podlaskiego i postrzeganie obszaru Podlasia w latach 1513–2013*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie Województwa Podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec, ss. 169–191.

Mikulski Zdzisław

- 1965 *Zarys hydrografii Polski*, Warszawa.

Mironowicz Antoni

- 1991 *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok.
- 2003 *Mironowicz Antoni. Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok.

Narzew w dziejach

- 2004 *Narzew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, red. A. Dobroński, W. Grębecka, Łomża.

Ochmański Jerzy

- 1964 *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.*, Acta Baltico-Slavica, t. 1, ss. 157–168
- 1986a *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, w: idem, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn, ss. 158–174.
- 1986b *Reforma włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, w: idem, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn, ss. 175–197.

Пичета Владимир И.

- 1917 *Аграрная реформа Сигисмунда Августа в Литовско-русском государстве*, Москва.
- 1961 *Беларусь и Литва XV–XVI вв.*, Москва.

Pietkiewicz Krzysztof

- 2002 *Polityka w ks. litewskiego Aleksandra wobec miast*, Białostoczczyzna, nr 1–2, ss. 18–41.

Pietruchin Władimir

- 2013 *Podlasie w politycznych i etnokulturowych procesach w Europie Wschodniej (I tysiąclecie n.e. – początek II tysiąclecia n.e.)*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie Województwa Podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec, ss. 25–35.

Polackówna Maria

- 1925 *Wahania klimatyczne w Polsce w wiekach średnich*, Prace Geograficzne E. Romera, z. 5, Lwów, ss. 1–64.

Powierski Jan

- 1976 *Z najnowszych badań nad rolą środowiska geograficznego w dziejach północno-wschodnich ziem Polski w średniowieczu*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 1(131), ss. 93–120.

Praczyk Magdalena

- 2015 *Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury*, *Historyka. Studia Metodologiczne*, t. 45, ss. 39–54.

Radoch Marek

- 2002 *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiełłę ziemi drohickej księciu mazowieckiemu Januszowi I*, w: *Szki-ce z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn, ss. 11–20.
- 2007 *Rywalizacja litewsko-mazowiecka o ziemię drohiczką (i brzeską) oraz okręg Tykocin i Łopuchowo (wraz ze Złotorią) od XIV wieku do 1425 roku*, w: *Puszcze wielkoksiażące wielkoksiażące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn, ss. 133–142.

Romaniuk Zbigniew

- 1999 *Bielsk w latach 1366–1513 (na tle dziejów regionu)*, w: *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski, ss. 5–30.
- 2000 *Wójt tykociński Piotr z Gumowa (koniec XIV w. – po 1459 r.)*, *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku*, nr 14, ss. 71–76.
- 2002a *Kontakty handlowe miast podlaskich z Gdańskiem w XV w.*, w: *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, red. M. Zemło, Supraśl, ss. 69–87.
- 2002b *Nowe źródła do dziejów miast podlaskich w XV i na początku XVI w.*, *Białostocczyzna*, nr 1–2, ss. 42–50.
- 2002c *Piotr z Gumowa*, w: *Słownik biograficzny białostocko-łomżyński*, z. 1, ss. 103–105.
- 2003 *Tykocin w XV w.*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl, ss. 177–293.

Ryżewski Grzegorz

- 2002 *Sztabin. Dzieje obszaru gminy Sztabin od czasów najdawniejszych do współczesności*, Białystok–Sztabin.

Schmuck Adam

- 1959 *Zarys klimatologii Polski*, Warszawa.

Semkowicz Władysław

- 1999 *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, opr. B. Wyrozumka, Kraków.

Siedlecki Jan

- 1989 *Rodzina Brzozowskich na ziemi bielskiej*, *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku*, nr 3, ss. 18–26.

Sokół Marta, Wróbel Wiesław

- 2010 *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu. Monografia historyczna do 1939 r.*, Suraż.

Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia

- 1981 *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa.

Szady Bogumił

- 2013 *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, *Studia Geohistorica*, nr 1, ss. 19–37.

Szulc Henryk

- 1964 *O nowych drogach badań w geografii historycznej*, *Czasopismo Geograficzne*, t. 35, z. 1, ss. 21–28.
- 1994 *Osadnictwo wiejskie Polski w pracach geograficzno-historycznych w latach 1918–1993*, w: *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce, lata 1918–1993. Polskie Towarzystwo Geograficzne. Sekcja Geografii Osadnictwa i ludności*, t. 2, red. S. Liszewski, Łódź, ss. 77–92.
- 2003 *Geografia historyczna osadnictwa wiejskiego w Polsce – kierunki i metody badań oraz perspektywy*, *Przegląd Geograficzny*, t. 75, z. 3, ss. 335–350.

Szymański Józef

- 2002 *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa.

Śliwiński Józef

- 2010 *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkoksiażące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn.

Tyszkiewicz Jan

- 1975 *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*, Wrocław.

- 1976 *Puszcze nad Narwią w średniowieczu*, Sylwan, nr 12, ss. 1–15.
- 1981 *Badanie związków między społeczeństwem a środowiskiem geograficznym*, w: idem, *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe*, Warszawa, ss. 7–23.
- 1994 Środowisko geograficzne w pradziejach i średniowieczu, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor i H. Samsonowicz, Warszawa, ss. 30–43.
- 2003 *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Warszawa.
- 2014 *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa, ss. 10–16

Walawender Antoni

- 1932 *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, cz. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory*, Lwów.

Wiśniewski Jerzy

- 1962 *Jeszcze raz o domniemanych śladach osad jaćwieskich*, Rocznik Białostocki, t. 3, ss. 397–399.
- 1964 *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, Acta Baltico-Slavica, t. 1, ss. 115–135.
- 1967 *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok.
- 1975 *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa.
- 1977 *Osadnictwo wschodniej Białostoczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, Acta Baltico-Slavica, t. 11, ss. 7–79.
- 1981 *Badania nad dziejami osadnictwa ziem dawnej Jaćwieży i jej pogranicza – wyniki i propozycje*, Rocznik Białostocki, t. 14, ss. 235–255.
- 1985 *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok, ss. 7–27.

Województwo białostockie

- 1967 *Województwo białostockie. Monografia geograficzno-gospodarcza*, red. J. Kostrowicki, Lublin.

Wyrobisz Andrzej

- 1986 *O pojmowaniu regionów historycznych w nauce polskiej*, Kwartalnik Historyczny, nr 1, ss. 133–148.

Zagadnienia geografii historycznej

- 1994 *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, red. M. Koter, J. Tkocz, Toruń–Łódź.

Zbiński Andrzej

- 1957 *Stan badań nad historią górnictwa i hutnictwa w Polsce wczesnośredniowiecznej*, w: *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. 1, red. J. Pazdur, Wrocław, ss. 17–26.